

JAK PRACOVAT S LITERATUROU

Klára Šedová

Cílem této kapitoly je shrnout základní zásady práce s odbornou literaturou a upozornit na některá úskalí, s nimiž se mohou autoři studentských prací potýkat.

K sepsání jakéhokoli odborného textu je vždy zapotřebí pracovat s texty jiných autorů. Různé odborné žánry vyžadují různou míru takové práce – například přehledová studie je kompletně vystavěna na převzatých literárních zdrojích a promyšlení myšlenek jiných autorů, oproti tomu výzkumná zpráva může odkazovat na jiné texty jen velmi úsporným způsobem.

Podívejme se na to, jak je tomu u textů, které studenti sepisují v průběhu svého studia na Ústavu pedagogických věd FF MU:

- (1) **Ročníková práce:** kopíruje formát přehledové studie, jde kompletně o práci s literaturou.
- (2) **Diplomová práce** (magisterská i diplomová): může mít různý formát (Příloha č. 2), nejtypičtější je práce teoreticko-empirická. Ta je rozdělena do dvou částí. První část – teoretická – přináší přehled poznatků, které jsou o tématu k dispozici; druhá část – empirická – přináší výsledky vlastního výzkumného šetření studenta. V závěru se výzkumné nálezy znovu diskutují v kontextu dostupné literatury.

S ČÍM PRACOVAT

Tvorba jakékoli studentské práce vždy začíná průzkumem literatury, tedy hned poté, co si zvolíme, alespoň rámcově vymezený výzkumný (či teoretický) problém. Hledáme vše, co bylo napsáno o našem tématu, případně o tématu nadřazeném či blízkém – pokud jsou naším tématem například strategie vzájemného vyjednávání budoucího rodičovského páru o tom, kdy počít první dítě, a zjistíme, že k tomuto tématu bylo dosud publikováno velmi málo, budeme hledat obecně literaturu o porodnosti a natalitních plánech u mladých lidí.

Ale pozor. Nebudeme vyhledávat jakékoli texty (například články o klesající porodnosti v časopise Reflex nebo Moje psychologie), nýbrž tzv. **texty akademické**. Za akademické texty se dají považovat především odborné monografie, články v odborných

časopisech, výzkumné zprávy, sborníky z odborných konferencí a s jistou rezervou též diplomové či dizertační práce jiných studentů. Rozpoznání a vyhledání adekvátních zdrojů je velmi důležité, proto se níže budeme věnovat zevrubněji těm nejdůležitějším z nich – monografiím a časopiseckým článkům.

Monografie: Jde o publikaci věnovanou jednomu konkrétnímu tématu, která přináší vědeckými metodami ověřené původní výsledky. Je třeba dokázat odlišit akademickou monografii od populární vědecké publikace či příručky – ty můžeme využít pouze opatrně a jako podpůrný zdroj, mohou být totiž založeny na subjektivním názoru autora (byť třeba zkušeného praktika), jehož platnost není metodologicky korektně podložena, nebo mohou být příliš zjednodušující (s cílem usnadnit čtení laické veřejnosti). Toto rozlišení nemusí být pro studenta vždy jednoduché, ale existují určitá formální vodítka, jimiž se lze řídit.

- (A) Nakladatelství: některá nakladatelství mají jednoznačný status akademických nakladatelství. Platí to jednak pro univerzitní nakladatelství – spolehnout se lze především na Karolinum (nakladatelství Karlovy univerzity) a domovský Muni press (nakladatelství Masarykovy univerzity). Převážně akademickou produkci vydává také Academia, v pedagogické oblasti nakladatelství Paido, v oblasti sociologické SLON. Existují však nakladatelství, která vydávají publikace různého druhu, například Portál. V takovém případě je třeba řídit se dalšími vodítky.
- (B) Recenzenti: akademické publikace musí mít v tiráži vždy uvedeny nejméně dva recenzenty. Recenzenti jsou lidé, kteří knihu před vydáním přečtou, formulují návrhy na úpravy a následně se vydavateli zaručí za kvalitu knihy. Čím kvalifikovanější recenzenty kniha má, tím spíše bude hodna našeho zájmu.
- (C) Autor: autor je pochopitelně nejdůležitější. Měl by to být akademik – to znamená člověk pracující na univerzitě či ve výzkumném ústavu, v ideálním případě by měl mít nějakou publikační historii, to znamená, že je možné od něj dohledat i jiné monografie či články.

Tato vodítka nás informují o tom, zda je monografie akademická (to znamená, zda spadá do žánru pro naše účely použitelných textů), avšak nikoli o tom, zda je kvalitní. Za tímto účelem můžeme vyhledat recenze, které na danou publikaci vyšly v odborném tisku, můžeme se také zeptat svého konzultanta (přesně toto je typ otázky, kterou je dobré s konzultantem řešit; nemůžeme po něm chtít, aby nám literaturu vyhledával, ale můžeme ho požádat, aby kritický okem prošel náš seznam zdrojů).

Články v odborných časopisech: Jde o velmi důležitý zdroj, neboť aktuální vědecké poznatky se dostanou do časopisů dříve, než autoři sepíší monografii. Řada dílčích náleží či drobnějších šetření se mimo to knižního zpracování nikdy nedočká, autoři se omezí na publikaci v časopisech. Odborné časopisy jsou navíc řízeny redakcemi složenými z respektovaných akademiků a jsou s to „pohlídat“ kvalitu textů, které přijímají k publikaci. Nabízí se tatáž otázka jako u monografií, totiž jak odlišit akademický časopis od těch ostatních. Co se týče tuzemské produkce, je situace poměrně přehledná. Existuje totiž tzv. Seznam recenzovaných neimpaktovaných časopisů vydávaných v ČR (dostupný na <http://www.vyzkum.cz/FrontClanek.aspx?idsekce=495942>), který zahrnuje časopisy, jež můžeme bez obav vnímat jako akademické. Aby se časopis na tento seznam dostal, musí dodržovat řadu kritérií, která pozitivně ovlivňují kvalitu publikovaných textů (více viz Šeďová, 2010). Nyní jmenujeme nejdůležitější pedagogické časopisy, které na tomto seznamu jsou, a uvedeme jejich internetové adresy:

Pedagogika <http://userweb.pedf.cuni.cz/wp/pedagogika/>

Studia paedagogica www.studiapaedagogica.cz

Pedagogická orientace <http://www.ped.muni.cz/pedor/>

Orbis scholae <http://www.orbisscholae.cz/>

Tyto časopisy uveřejňují na svých webových stránkách plná znění starších i současných publikovaných textů. Uveřejněné texty jsou tedy pohodlně dostupné, aniž bychom časopisy museli mít fyzicky v ruce. Na počátku každé práce je dobré projít posledních 5–10 ročníků těchto časopisů a porozhlédnout se po článcích, které by pro nás mohly být užitečné. Takto poměrně efektivně zmapujeme současný stav poznání ve vztahu ke zvolenému tématu.

Samozřejmě je možné sáhnout nejen po časopisech pedagogických, ale též po časopisech z příbuzných disciplín, jako je například Sociologický časopis (<http://sreview.soc.cas.cz>), Sociální studia (<http://socstudia.fss.muni.cz/>), Československá psychologie (<http://cspych.psu.cas.cz>) atd. Také tyto časopisy jsou uvedeny na Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů (viz výše).

Pokud aspirujeme na to, napsat výbornou práci, měli bychom se poohlédnout také po zahraniční literatuře. Cizojazyčné monografie můžeme vyhledávat v knihovnách – především ve fakultní knihovně FF, v Moravské zemské knihovně, produkci z oblasti sociálních věd je dobře vybavená Fakultní knihovna FSS. Celkově je však třeba přiznat, že vybavenost brněnských knihoven zahraničními monografiemi není dostačující. To naštěstí neplatí o časopisech! Masarykova univerzita předplácí pro své studenty a zaměstnance řadu elektronických databází, tedy kolekcí akademických časopisů, které jsou dostupné přes web knihovny FF a lze v nich pohodlně vyhledávat

(<http://knihovna.phil.muni.cz/katalogy-a-databaze/elektronicke-informacni-zdroje/>). Tyto databáze obsahují opravdu obrovské množství zdrojů, s nimiž lze ve studentské práci bez obav pracovat.

Při vyhledávání literatury je možné použít metodu sněhové koule (viz Šanderová, 2005, s. 120). Začneme-li například prohledáváním pedagogických časopisů, z průzkumu několika posledních ročníků nám vzejde několik článků. Následně projdeme seznam literatury u těchto článků, a tím získáme odkazy na další zdroje. I tyto zdroje mají své seznamy literatury, které projdeme a postupně se nám takto „nabalí“ množství textů, které je možné vyhledat a prostudovat.

DVA HLASY V ODBORNÉM TEXTU

V každém odborném textu se mísí dva hlasy. Hlas citovaných zdrojů – jde o informace, nálezy, teze či teorie, které přejímáme od jiných autorů – a náš vlastní autorský hlas. Vždy si musíme pohlídat dvě jednoduchá, avšak velmi důležitá pravidla:

- (1) Oba hlasy musí být jasně odlišitelné.
- (2) Autorský hlas nikdy nesmí absentovat.

První z těchto pravidel je tím nejdůležitějším, co je třeba si při práci s literaturou osvojit. Silně se totiž dotýká publikační etiky. Pokud převezmeme cokoli z jiného zdroje a tuto výpůjčku v textu jasně neoznačíme, jde o **plagiátorství**, tedy druh krádeže, který je v akademickém prostředí vnímán jako nepřijatelný a je velmi tvrdě postihován. Sankce mohou sahát od nepřijetí studentské práce až po vyloučení ze studia. Je zřejmé, že vědomé plagiátorství je těžký přečin proti univerzitní morálce, někdy se však studenti dostávají do potíží jaksí bezděčně, spíš vinou nedbalé práce se zdroji, než úmyslného opisování.

Jak připomíná Šanderová (2005), bez odkazu lze uvést pouze původní myšlenky, nálezy či závěry autora, případně všeobecně známá fakta (typu „Jan Amos Komenský vytvořil rozsáhlé pedagogické dílo“). Abychom se vyhnuli nebezpečí, že v práci uvedeme myšlenku, kterou jsme někde přečetli, ale necitujeme ji prostě proto, že už nevíme, kde jsme na ni vlastně narazili, je třeba si v průběhu studia literatury důsledně zaznamenávat bibliografické údaje ke zdrojům, s nimiž pracujeme.

Odkaz je možné do textu zpracovat buď jako přímou citaci, nebo jako parafrázi.

- (A) **Přímá citace** je ohraničena uvozovkami, je u ní v závorce uveden zdroj, z nějž čerpáme, včetně strany, na které se citace nachází.

Příklad č. 1:

Mareš (2013, s. 8) uvádí: „Pojem nevhodné chování učitele (*teacher misbehaviour*) má jednu velkou nevýhodu: je neurčitý. Pod jeho obsahem si mohou různí lidé představovat různé projevy nevhodného chování – od necitlivého komentování žákovských výkonů až pro sexuální obtěžování žákyň či žáků.“

(B) **Parafráze** znamená volnější převedení řečeného. Uvozovky absentují, avšak zdroj je uveden včetně strany (vyjma případu, kdy parafrázujeme myšlenku celého díla či nějaké rozsáhlejší pasáže.

Příklad č. 2:

Podle Mareše (2013, s. 8) je pojem nevhodné chování učitele dost nejasný a může vyvolávat různé představy.

Prímá citace má tu výhodu, že autorovu myšlenku reprodukuje zcela přesně. Parafráze je na druhou stranu mnohem „ohebnější“, umožňuje nám reprodukovat myšlenku na menší ploše, vybrat jen některé její části a podobně. Text, který je složený z příliš mnoha přímých citací, nebude navíc nikdy vypadat dobře – bude působit spíše jako skládačka nežli konzistentní autorské dílo. Ale pozor, není korektní „vyrábět“ parafráze tak, že v úryvku, který je de facto přímou citací, uděláme několik kosmetických změn (viz následující příklad).

Příklad č. 3:

Podle Mareše (2013, s. 8) pojem nevhodné chování učitele má jednu nevýhodu, a tou je neurčitost. Různí lidé si pod ním mohou představovat různé projevy nevhodného chování, například necitlivé komentáře k žákovským výkonům nebo sexuální obtěžování.

V odborných textech se mohou vykytovat též **sekundární citace** (viz příklad č. 4). To znamená, že citujeme zdroj, s nímž jsme se přímo neseznámili skrze jiný text. V takovém případě odkazujeme na text, z něž jsme reálně čerpali (k němu se vztahuje datace v závorce a ten je také zařazen v seznamu literatury). Nadužívání sekundárních citací je nešvarem. K sekundární citaci bychom se měli uchýlovat jen tehdy, kdy jde o dílo obtížně dostupné. Rozhodně není dobré formou sekundárních citací odkazovat k současné české produkci, ať už monografické nebo časopisecké.

Příklad č. 4:

Thweattová a McCroskey (in Mareš, 2013) uvádějí, že učitelé se mohou nevhodného chování dopouštět nezáměrně a neuvědomovaně.

Nyní se podívejme na druhé z pravidel uvedených výše – přítomnost autorského hlasu. Studenti často řeší otázku, co může být autorského na práci s literaturou. Ani přehledová studie ovšem nespočívá v seskládání citací za sebe. Hlas autora je přítomen už v tom, že si nějakým způsobem definuje zadání a na jeho základě vybírá a řadí nálezy, teorie a tvrzení jiných autorů. Zároveň je nutné nálezy či teorie jiných autorů komentovat, porovnávat je mezi sebou, poukazovat na jejich přednosti a slabiny, vyvozovat z nich nové otázky či nová řešení. Základní otázka při práci s literaturou tedy zní, co zařadit a v jakém kontextu. Cílem není ukázat, co všechno jsme přečetli, nýbrž vytvořit nový smysluplný celek. Odkazy jsou tu od toho, aby sloužily našim myšlenkám.

Příklad č. 5 – převzatý z obhájené magisterské diplomové práce (Sucháček, 2013) takovou situaci ukazuje. V tomto krátkém fragmentu autor: (1) přináší charakteristiku selektivních vzdělávacích systémů; (2) poukazuje na argumenty pro selektivitu; (3) upozorňuje na kritiku, jíž selektivní systémy čelí; (4) uvádí české reálie. Body 1–4 představují osnovu, kterou si autor sám vytvořil a kterou je nutné nasytit z mnoha různých zdrojů.

Příklad č. 5:

Selektivní vzdělávací systémy stavějí na tom, že rozdělují žáky na základě jejich schopností k učení a tedy, že jsou s to tyto schopnosti odhalit (Schofield, 2006). Na základě těchto schopností vytvářejí víceméně homogenní skupiny žáků, kterým se snaží vytvořit takové podmínky, aby rozvíjely jejich potenciál a připravily je na budoucí pozici ve společnosti. Sdílejí představu, že vzdělávání homogenních skupin je jednodušší a/nebo efektivnější než u heterogenních kolektivů (Loveless, 1999; Trautwein et al., 2006). Jednotlivé typy škol či vzdělávací proudy je tedy možné seřadit od nejlepších po nejhorší. Všechny výše uvedené předpoklady jsou kritizovány zastánci neselektivních systémů a existuje snaha tuto kritiku výzkumně potvrdit (viz níže). Mezinárodní výzkumy (např. PISA, TIMSS) nejčastěji sledují věk první selekce, počet a prostupnost vzdělávacích proudů. Čím méně druhů škol může žák v určitém věku navštěvovat a čím později se žákovská populace rozděluje, tím méně daný systém využívá selekce. **Česká republika patří k zemím, které využívají selekci nejvíce** (společně se Slovenskem, Rakouskem a Německem), neboť existuje 5 různých typů škol, kde se mohou nacházet patnáctiletí žáci, a první možný přechod

je již v 11 letech – přechod ze základní školy na víceleté gymnázium (Procházková, 2006). Musíme však mít na paměti, že k jisté selekci u nás dochází již v průběhu prvního stupně. Straková et al. (2009) upozorňuje na rozmach tzv. prestižních škol, popř. zřizování výběrových tříd, kde se můžeme setkat s přijímacími zkouškami (tedy selekcí) již na vstupu do povinného vzdělávání.

Následující příklad č. 6 – rovněž převzatý z diplomové práce, tentokrát bakalářské – již tak zdařilý není. Autor (Keller, 2013) si vzal za cíl sepsat kapitolku o historii pracovní výchovy. Vidíme, že užívá sekundární zdroje, což samo o sobě text devaluje. Zároveň vidíme jev, který bývá v oponentských posudcích někdy označován jako „encyklopedičnost“ – autor vrší fakta za sebe, aniž by je nějak propojoval, porovnával, logicky třídil, něco z nich vyvozoval. Nevíme, k čemu vlastně uvedené údaje slouží, proč je potřebujeme znát. Pro další výklad nejsou navíc nijak podstatné, neboť práce je věnována tomu, jak se do školní pracovní výchovy zapojují rodiče.

Příklad č. 6:

Krátký historický přehled pracovní výchovy podává například Mojžíšek (1978), Mošna (1990) nebo Galla a Sedlář (1985).

Benediktinský řád je známý zejména podle hesla „Modli se a pracuj“; benediktini přikládali velký výchovný význam fyzické práci (Mošna, 1990).

Rabelais ohledně výchovy šlechtice požadoval, aby se tento kromě gymnastiky a sportu učil například sušit seno, štípat dříví apod. (Mojžíšek, 1978).

Komenský upozorňoval, že děti rády pracují, například lepí a stavějí ze dřeva, hlíny, kamení. Vedle rozumového poznání je nutno se věnovat výcviku řeči a ruky, zapojit ruku do poznávacího procesu; rovněž je třeba prakticky pracovat. Co máme konat, tomu se každý musí učit konáním: řezat se učit řezáním apod. Tak se mezi šestým a třináctým rokem má mládež naučit tomu, co pak potřebuje celý život. Obecné poznání hlavních věcí o řemeslech umožňuje, aby se ukázaly vlohy a zájmy dítěte. (Mojžíšek, 1978).

K tomu, abychom byli s to svůj autorský hlas do teoretického textu dostat, musíme disponovat několika dovednostmi:

- (1) Výstižně parafrázovat text tak, aby došlo k jeho zhuštění a akcentování těch údajů, které jsou pro naši práci podstatné.
- (2) Porovnávat tvrzení pocházející z různých zdrojů, hledat shody a rozdíly mezi nimi. Být s to interpretovat, proč se citovaní autoři ve svých tvrzeních liší – to

- také znamená, že musíme být schopni uvažovat o metodologických postupech, které k formulaci daných tvrzení vedly.
- (3) Syntetizovat tvrzení pocházející z různých zdrojů. Být s to vytvořit komplexnější obraz či vysvětlení určitého jevu tak, že propojíme dílčí nálezy či informace pocházející od různých autorů.
 - (4) Rozpoznat slabiny a přednosti citovaných textů – opět se neobejdeme bez metodologických znalostí a jejich uplatnění.
 - (5) Identifikovat „bílá místa“, která texty, jež jsme shromáždili, nepokrývají. Jestliže identifikujeme „bílé místo“, musíme se pokusit dohledat literaturu, která by nás mohla dovést k jeho zaplnění. Jinou možností je realizace vlastního výzkumu (v případě diplomové práce), jehož prostřednictvím chybějící informace získáme.

SEZNAM LITERATURY A CITAČNÍ NORMA

Veškeré zdroje, které citujeme v textu, musíme uvést v seznamu literatury, který stojí za textem. Platí dvě jednoduchá pravidla: (1) v seznamu literatury nesmí být zdroje, na které se v samotném textu neodkazuje (to vzbuzuje podezření, že se autor snaží „nafouknout“ seznam, aby vypadal poučeněji); (2) v seznamu literatury musí být všechny zdroje, na které se v textu odkazuje (pokud nejsou v seznamu bibliografické údaje o zdrojích, mohou citace v textu vypadat jako nepřiznaně převzaté a tudíž se autor může ocitnout v podezření z plagiátorství).

Veškeré odkazy v textu i v seznamu literatury musí být **formálně správně** podle platné normy. Ta je dostupná na <http://www.phil.muni.cz/wupv/home/studium/citacni-norma-apa>. Formální správnost odkazování je velmi důležitá a bývá důvodem pro snížení známky či dokonce nepřijetí práce. Proto je třeba věnovat kontrole tohoto aspektu ročníkové či diplomové práce dostatek času a úsilí.

LITERATURA:

- Keller, D. (2013). *Spolupráce rodiny a školy v kontextu pracovní výchovy*. Bakalářská diplomová práce. Brno: ÚPV FF MU.
- Mareš, J. (2013). Nevhodné chování učitelů k žákům a studentům. *Studia paedagogica*, 18 (1): 7–36.

- Sucháček, P. (2013). *Víceletá gymnázia v českém vzdělávacím systému: funkce a dopady*. Magisterská diplomová práce. Brno: ÚPV FF MU.
- Šanderová, J. (2005). *Jak číst a psát odborný text ve společenských vědách*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Šedová, K. (2010). Jaký je současný stav českých pedagogických časopisů? *PEDAGOGIKA*. SK, 1 (3): 239–243.